

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ ВИЩОГО УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛОВІДОМИХ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті характеризуються маловідомі джерела дослідження інтелектуального потенціалу та читацьких інтересів вищого українського духовенства ранньомодерного часу, зокрема, духовні заповіді, описи майна духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси та інші записи на книгах.

The poor known sources for research of high Ukrainian clergy's intellectual potential of the early-modern time such as testaments, description of property of clerical persons, book donations, ex-libris and other inscriptions in the books are characterized in this article.

В умовах України ранньомодерного часу, коли Церква значною мірою долучалася до суспільних процесів, а культура носила переважно духовний характер, провідну верству суспільства складали представники вищого духовенства (від настоятелів монастирів – ігуменів чи архимандритів – до керівників єпархій і митрополій), яке не лише посідало всі щаблі церковної ієрархії, а й здобуло високий авторитет своєю церковно-політичною, релігійно-духовною і культурно-просвітницькою діяльністю. У переважній більшості його представники походили з вихованців Києво-Могилянської академії, у стінах якої у XVII–XVIII ст. формувалася вся українська православна еліта – світська і духовна, і становили найосвіченішу верству українського народу.

Після здобуття певного рівня освіти в Академії (повного – з богослов'ям включно, чи неповного – по риторику чи філософію) певна частина її вихованців поступала в той чи інший монастир і проходила відповідні ступені чернечого життя – від послушництва до постригу, висвяти в черговий сан, а надалі реалізовувала себе в церковній чи церковно-освітній сферах. У цьому контексті важливо простежити інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства, використовуючи передусім малодосліджені на сьогодні джерела, зокрема, духовні заповіді і описи майна духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси на книгах тощо. Цікаву інформацію про власницькі написи на стародруках, які вказують про належність їх тій чи іншій духовній особі, подають також багатотомні історико-статистичні описи єпархій – Чернігівської, Харківської та Полтавської. На деякі із цих джерел вже звертали увагу окремі дослідники: зокрема, Я. Д. Ісаєвич простежував каталоги приватних книгозбірень низки світських і духовних осіб [4, с. 362–368]. Широкий спектр книжкових записів на стародруках демонструє дослідження М. Шамрай [13]. Значно менше в науковому обігу фігурують духовні заповіді (передусім духовних осіб) та історико-статистичні описи єпархій, важливість яких в контексті досліджуваної теми не менш суттєва.

Слід також зазначити, що значення дослідження духовних заповітів вищого українського чернецтва у нашому контексті полягає в тому, що особливо цінний елемент цих джерел – книжкові пожертви – крім вказівок на наявність даних книг у колекції власника та його інтелектуальний потенціал, дає можливість виявити шляхи і розміри поповнення монастирських бібліотечних колекцій, що в перспективі може стати одним із напрямів реконструкції бібліотечних фондів. З іншого боку, каталоги приватних бібліотек, які подавалися в контексті описів майна померлих духовних осіб (як додаток до духовних заповітів чи окремими документами) дають нам загальну картину читацького середовища тогочасної української духовної еліти.

Високоосвічені вихідці з Києво-Могилянської академії, українські архієреї формували у себе значні бібліотеки з руських, польськомовних і латиномовних книг. Реєстри цих книг, які подавалися у складі загального опису їх майна, підтверджують, що вище українське духовенство у своїй пастирській діяльності широко користувалося богослужбовими та іншими виданнями українських друкарень, передусім найпотужнішої з них – друкарні Києво-Печерської лаври.

Книги українського, передусім лаврського, друку були обов'язковою складовою особистих книгозбірень українських архієреїв, насамперед Київських митрополитів. Так, у власноручному реєстрі книг, доданому до духовного заповіту архієпископа Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ванатовича, всі 16 книг були лаврського друку, окрім московського перевидання "Камня в'єры" Стефана Яворського, причому два Євангелія, як зазначалося в реєстрі, йому дісталися від його попередника на Київській митрополічій кафедрі Тимофія Щербачького. В переліку книг також були: Апостол, Псалтир з тлумаченням, Часослов, Новий Завіт, Піснa і Цвітнa Трiодi, Сiдмичнi канони, Служебник, Алфавiт духовний, Каноник, Требник, Служба і Житiє св. Миколая, Канон з Акафiстом св. великомученицi Варварi [5, с. 225].

В особистому зібранні митрополита Київського і Галицького Арсенія Могилянського, як свідчив його духовний заповіт, значилося 252 книги кириличного друку, з них не менше 24-х книг – печерського друку: 12 Місячних міней, 2 книги – "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланій св. апостола Павла" (1623), 3 Патерики, 5 Служб Печерських, 2 Служби Антонію і Феодосію, а також не менше 22-х книг – московського друку (місце друку книг в описі зазначалося не завжди). Всі ці книги за велінням заповідача належало продати. В окремому списку, що додавався до заповіту, значилося також 40 латиномовних книг [5, с.225].

Книгами лаврського друку користувалися й інші архієреї та настоятелі багатьох українських монастирів. Так, по смерті преосвященного Єпифанія Тихорського, єпископа Белгородського і Обоянського, було складено реєстр його майна – "келейныхъ его книгъ и денегъ и всякихъ вещей", у якому майже половину всіх друкованих кирилических книг – 18 із 40 – складали книги печерського друку: Патерик, "Месія Правдивий" Іоанікія Галятівського, "Руно Орошенное" Димитрія Ростовського, "Ифіка Іерополітика", "Діалогизм духовный", 2 Апостола, "Камень в'єры" Стефана Яворського 1730 р., Трiодъ Піснa 1727 р., Трiодъ Цвітнa 1724 р., "Житія святихъ отецъ" у випусках 1689, 1695, 1700 і 1705 років, Канони Богородичні осьмогласні, Алфавіт духовний 1710 р., Псалтир тлумачний 1697 р., Требник 1722 р. Щодо книг у своєму заповіті Єпифаній Тихорський зазначав: "Книги всѣ русскія и польскія отдать в коллегіумъ" [6, с. 946–947].

У приватних бібліотеках українських церковних діячів, зокрема тих, хто ніс служіння за викликами Синоду в духовних установах Російської імперії, також відклалися чимало книг печерського друку, що засвідчують їх духовні заповіді і складені по смерті реєстри особистого майна. Так, у духовному заповіді єпископа Нижньгородського і Алатирського Феофана Чарнуцького († 1780) значилося 20 книг, у тому числі надруковані у Києво-Печерській друкарні – Новий Завіт у 2-х примірниках, "Сокращенная христианская богословия" Платона Левшина, "Слова и речи архиепископа Феофана Прокоповича" і "Регламент духовный". В реєстрі майна єпископа Костромського і Галицького Дамаскина Аскаронського († 1769) були Місячні Мінеї, Служби преподобним печерським, "Миняя обшая", Платерик, "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланій св. апостола Павла", "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на дѣянїя Святых Апостолов". У доданому до заповіду власноручному реєстрі книг єпископа Рязанського і Муромського Гавриїла Буржинського († 1731) значилися: Тріодь Пісна, Часослов, Акафіст св. великомучениці Варварі, "Осьмоглажник", "Правило к божественному причащенію", "Діалогизм духовный", "Алфавит духовный". Майже виключно з лаврських видань складалася бібліотека митрополита Тобольського і Сибірського Антонія Нарожницького († 1748) – Псалтир, Часослов, Тріоді – Цвітна і Пісна, Новий Завіт, Требник, Євангеліє, Апостол, Псалтирка, Полуустав, Псалтир з коротким тлумаченням, Службник, 2 Панегірики 1744 р. В різній кількості книги печерського друку побували також в інших – практично всіх – архієрейських приватних книгозбірнях [5, с. 245–246].

Описи майна духовних осіб характеризують книжкові інтереси вищого духовенства українських монастирів з вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема Києво-Печерської лаври. Так, в реєстрі майна Печерського архімандрита Луки Білоусовича значилося 56 рукописних і друкованих книг (38 назв), з них: 7 – печерського друку, 7 – московського, 15 – петербурзького, 4 – виданих латинською і німецькою мовами [7, арк. 10 зв.-11]. По смерті Порфирія Падуновського, який значився соборним старцем Києво-Печерської лаври й ігуменом Зміївського Преображенського монастиря, залишилося понад 50 книг, з них 20 – латинською мовою [9, арк. 19–25]. Соборний ієромонах Гедеон Каменський, племінник архієпископа Московського і Калужського Амвросія Зертис-Каменського, залишив по смерті, окрім речей побутового вжитку, бібліотеку з 33 рукописних і друкованих книг [10, арк. 7–8]. У приватному зібранні ігумена Дятловицького, згодом Новопечерського Свенського монастиря Інокентія Ждановича значилися Євхологон, Службник і Требник "на латинском и греческом диалектѣ" (з поміткою бібліотеки Києво-Печерської лаври), книги польською мовою "Казанія послѣ недели" (в двох примірниках) і "Скарга", яку Інокентій перед смертю заповідав до Лаврської бібліотеки. Як свідчив печерський ієромонах Антоній, цими книгами ігумен Інокентій користувався ще за часу перебування в Дятловичах [8].

Як видно з вищенаведеного, у приватних бібліотеках церковних діячів з вихованців Києво-Могилянської академії переважали книги слов'янською мовою, значною мірою це були богослужбові книги, потрібні їм у церковно-адміністративній діяльності, проте значний відсоток становили і польсько- та латиномовні книги, що пояснювалося відповідним рівнем освіченості у Києво-Могилянській академії, траплялися і книги грецькою чи французькою мовами. Особливо багато книг було у керівників Печерської друкарні чи тих осіб, які були долучені до видання книг і отримували за це плату книжковими прикладами, а також в архієреїв з лаврської братії.

Зокрема, кількість книг одного із керівників Печерської друкарні Веніаміна Фальковського була така значна, що у Лаврі по його смерті (1750 р.) було створено комісію із знавців латині у складі Гликерія Зорковського, Іраклія Лятошевича та Якова Русичевського для описування речей і книг померлого. З усієї їх кількості (192 книги) було: 129 латинських і 63 слов'янські (з них 7 рукописних, 10 книг печерського друку, 3 – львівського, 4 – петербурзького, 10 – московського, 2 – Могильовської друкарні, 2 – Віленської, 1 "на греческом диалектѣ", 1 латино-грецька і 1 греко-слов'янська) [9, арк. 7–11].

У деяких діячів, як правило високого церковного рангу, переважали саме іншомовні, західного походження, книги. Так, ігумен Київського Пустинно-Миколаївського монастиря Христофор Чарнуцький ще за життя передав Лаврі частину своєї бібліотеки – 119 друкованих книг (з них 7 слов'янською мовою і 112 – польською і латинською мовами) і 51 – рукописних. [11, арк. 6–8] Особиста бібліотека архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іларіона Роголевського налічувала 138 друкованих книг (з них 8 – печерського друку, серед них Акафіст седмичний, Тестамент, Каноник, "оправній в бѣлій паргамѣнь под маренушь въ пуделку", Акафіст новий, 67 – московського, 11 – Санкт-Петербурзького, 2 – Чернігівського, 20 книг – "польской и немецкой печати"), а також чимало рукописних, переважно латиномовних, книг [12].

Наявність такої значної кількості польсько-латиномовних книг в приватних книгозбірнях лаврських діячів свідчить про те, що українська національна еліта в особі духовенства і шляхти часів середньовіччя була тісно пов'язана з польською культурою. Зокрема, це отримана ними відповідна освіта – в Києво-Могилянській академії особливої уваги надавалося латинській мові, навчання в західноєвропейських навчальних закладах і контакти з ними, можливість українських ієрархів придбати необхідні книги за кордоном тощо. На думку І. Шевченка, культурна орієнтація української шляхти на Польщу тривала до середини XVIII ст. [14, с. 129].

Читацькі інтереси тогочасного вищого духовенства фіксують також власницькі написи на книгах і рукописах, які відклалися в бібліотечних монастирських зібраннях. Як правило, це записи дарчого характеру. Так, рукописний "Хрисмологіон" з бібліотеки Києво-Печерської лаври містить маргінальний запис "...высокопреп(одо)бнѣйшій г(оспо)д(и)н о(те)ц Архімандрит Геннадій приложилъ до книг Бібліотеки Києво-печерскія". Підпис того ж ієрарха – Геннадія Комаровського – значиться також на творах Св. Кирила, архієпископа Єрусалимського та аркуша інших рукописних книги лаврської бібліотеки. Інший запис свідчить, що слов'янський переклад латиномовного твору Феодора Студита, зроблений митрополитом Тобольським і Сибірським Антонієм Стаховським, передав у Лавру з дарчим автографом його наступник на митрополічій кафедрі Філофей Лещинський, у схемі Феодор. [5, с. 91]

На сьогоднішній день збереглися маловідомі історико-статистичні описи єпархій, вивчення яких дає нам цінну інформацію про надходження і зберігання книг в приходських храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України. [1, 2, 3] В нашому контексті – це дані про книги, які належали українському вищому духовенству, і з тих чи інших обставин потрапили до церковних чи монастирських бібліотек. Вказані історико-статистичні описи містять унікальну інформацію – вони фіксують помітки, екслібриси, маргінальні, вкладні та інші записи на стародруках, які вказують на власника книги, а також шляхи і обставини, за яких вони потрапили в той чи інший регіон України. Ці дані, в свою чергу, дають можливість реконструювати склад приватних

бібліотек тих чи інших духовних осіб. Крім того, вони дають уявлення про бажання власника книги якнайкраще розпорядитися нею з тією чи іншою просвітницькою метою.

Подані на сторінках історико-статистичних описів записи на стародруках свідчать, що іноді вище духовенство дарувало книги до своїх маєтків, або вотчин обителів, де вони несли свою духовну службу. Так, майбутній митрополит Чернігівський і Новгород-Сіверський Димитрій Ростовський (Туптало), коли ще був архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря, 1698 р. подарував Євангеліє київського друку 1697 р. до монастирського маєтку – с. Серединки [2, кн. 5, с. 279]. Інший чернігівський преосвященний – архієпископ Антоній Стаховський – залишив у подарунок для своєї резиденції Євангеліє московського друку 1703 р., про що свідчить запис: "Року божого 1720 построился сіе евангеліє тцаніємъ и иждивеніємъ келейнымъ недостоиннаго архієпископа чернѣговскаго Антонія Стаховскаго до храму Св. Страстотерпецъ Бориса и Глѣба въ домъ архієрейскій въ чернѣговѣ градѣ, за отпушеніє грѣховъ" [2, кн. 2, с. 52]. Єпископ Суздальський Тихін Якубовський подарував низку книг до Вознесенського храму м. Коропа, в тому числі книги печерського друку – Цвітну Тріодь 1702 р. та Октоїх 1739 р. На останньому зберігся напис: "1765 г. куплень и отданъ въ храмъ вознесенія, что въ градѣ Коропѣ Т(ихономъ е(пископомъ) с(уздалскимъ)" [2, кн. 5, с. 354]. Раритетом є Октоїх київського друку 1699 р., який зберігався у Ніжинській Миколаївській церкві, з написом, який свідчить, що він подарований найвищим церковним сановником українського походження – місцеблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським: "смирный Стефанъ Яворскій милостию Божію митрополитъ рязанскій 1702 апр. 23 д. дарствоваль сію книгу брату своему о. Павлу Яворскому въ знаменіе благословенія Божія" [2, кн. 7, с. 374].

Збереглися також дані про те, що низка книг київського друку, які раніше були у складі приватних архієрейських бібліотек, пізніше за невідомих обставин (ймовірно, дарунків цих архієреїв) потрапили до приходських церков Чернігівщини. Так, на одному з Євангелій с.Олишівки Чернігівської єпархії зберігся напис: "сіе евангеліє келейное престов. Митрополита Тобольскаго и Сибирскаго Антонія Стаховскаго, присланное въ даръ отъ обители св. Кіевопечерской" [2, кн.5, с. 268]. Службник київського друку 1653 р., виявлений у с. Козляничях, містив примітку "изъ числа книгъ преосв. Тимофея митрополита Московскаго" [2, кн.6, с. 187], тобто книга була в користуванні Тимофія Щербачького, який у 1748–1758 рр. – був Київським, а у 1758–1767 рр. – Московським митрополитом. 12 Службових Міней московського друку 1741 р. з с. Гиносівки на Слобожанщині мали напис: "съ книгъ Игумена и намѣстника Троицкой Сергіевской Лавры Феодосія Іоанковскаго" [3, отд. 4, с. 160] (Янковського), який згодом – в 1745–1750 рр. – став керівником Санкт-Петербурзької єпархії.

З числа духовних осіб, авторів книжкових записів, переважало духовенство київських монастирів. Так, Псалтир київського друку 1704 р. з с. Опанасівки Гадяцького повіту мав напис: "1751 р. ієромонахъ Викторъ Киевской Лавры на поминовеніє родителей своихъ ієрея Емельіана, ієрея Феодора, Анны"[1, с. 337], а Євангеліє київського друку 1712 р. – напис: "Року 1718 іюля 10 надалъ сію книгу, евангеліє св., ієромонахъ Федоръ Лебединскій, законникъ монастыря Свято-Михайловскаго Золотоверхого Кіевскаго, за отпушеніє грѣховъ своихъ до обители Свято-Троицкой Красногорской Чернувской на вѣчное употребленіє и незабвенную себѣ память" [1, с. 357].

Книги Печерської друкарні також дарувало власне духовенство Печерського монастиря, іноді з власних мотивів. Так, Службник київського друку 1629 р. з храму

с. Євминки на Чернігівщині (не належало до лаврських вотчин) містив напис: "року 1689 іюля 14 д. сей службеникъ данъ на престоль до великой церкви пресвят. Богородицы печерскія ієромон. Іоасафать, старецъ честный соборный", тобто член керівного органу Києво-Печерської лаври – Духовного Собору [2, кн. 5, с. 438]. Відомо, що видання Печерської друкарні дарували і особисто настоятелі Печерського монастиря – в храмі с. Осколки Чернігівської єпархії перебувало Євангеліє 1745 р. з написом: "далъ въ церковь первомученика Стефана осколковскую архимандритъ Зосима Валкевичъ на прошеніє священника осколковскаго Іоанна Давидовича Шипулинскаго" [2, кн.7, с. 104].

Дослідженню маргіналії на українських стародруках з колекції стародруків НБУВ, у тому числі тих, що перебували у приватному користуванні духовних і світських осіб різних населених пунктів Лівобережної України та Слобожанщини, присвячене окреме дослідження М. Шамрай [13]. Так, запис на Пролозі московського друку 1643 р. свідчить про належність книги до бібліотеки митрополита Київського і Галицького Діонісія Балабана, в яку книга потрапила як дарунок архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля [1658 р.] [13, с. 171].

Слід зазначити, що маргіналії на стародруках дають іноді уявлення і про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги. Особливо показово в цьому контексті підбірка записів відомого письменника і релігійного діяча Лазаря Барановича на його авторських примірниках з колекції НБУВ. Як стверджує М. Шамрай, ці записи, зроблені в проміжку між 1670 і 1691 рр., можна поділити на п'ять груп: 1) прозові твори – теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; 2) політичні твори у віршованій і прозовій формі; 3) віршовані твори релігійно-філософського змісту; 4) цитування античних і християнських авторів; 5) фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів. [13, с. 10–11] Комплекс цих поміток яскраво ілюструє як літературну, богословську і проповідницьку діяльність, так і політичні уподобання і духовний світ визначного представника Української церкви і культури.

Наведений матеріал засвідчує важливість використання таких джерел як духовні заповіді та описи майна духовних осіб, різного роду записи на книгах, історико-статистичні описи єпархій та ін. для вивчення інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства ранньомодерного часу. Крім характеристики читацьких інтересів, вони також дають можливість реконструювати склад приватних та монастирських книгозбірень. Маргіналії та інші записи на стародруках, в свою чергу, дають іноді уявлення про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги, а загалом – про рівень духовної культури українського суспільства того часу.

1. Грановскій А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Выпуск 1. 2. – Полтава, 1901. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1–7. – Чернигов, 1873–1874. 3. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1.–5. – М., 1852–1858. 4. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 5. *Кагамлик С. Р.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. 6. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т. XI (1731). – СПб., 1903. – Приложение VII. 7. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 796, оп. 42, спр. 61. 8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України) – Ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 1063. 9. Там само., спр. 1095. 10. Там само., спр. 1219. 11. Там само, оп. 2 черн., спр. 3. 12. Там само, спр. 6. 13. *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. 14. *Шевченко І.* Польща в історії України / Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХVIII ст. – Львів, 2001. – С. 129.